

O‘ZBEK ADABIY TANQIDI: ANTOLOGIYA VA UNING ILMIY- MADANIY AHAMIYATI

Omonova Zebinisobegim Muzaffar qizi

Farg‘ona davlat universiteti

Filologiya fakulteti o‘zbek tili yo‘nalishi 4-bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqola o‘zbek adabiy tanqidining rivojlanishi, asosiy yo‘nalishlari va antologiyalar orqali shakllangan nazariy tafakkurga e‘tibor qaratadi. Maqola adabiy tanqidning tarixiy ildizlari, janrlararo aloqalari, o‘zbek tanqidiy maktablari va asosiy vakillari faoliyatini tahlil qiladi. Shu bilan birga, tanqidiy matnlar antologiyalarda qanday to‘planganligi va ilmiy metodologiya orqali o‘rganilishi ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: o‘zbek adabiy tanqidi, tanqidiy nazariya, antologiya, adabiy jarayon, adabiy tahlil, tanqidiy maktablar, klassik va zamonaviy adabiyot.

Kirish.

O‘zbek adabiy tanqidi milliy adabiyotning ajralmas tarkibiy qismi bo‘lib, badiiy tafakkur rivojida muhim o‘rin egallaydi. Tanqid adabiy jarayonni nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilish, asarlarning badiiy qiymatini aniqlash hamda estetik mezonlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Adabiy tanqid orqali yozuvchi ijodi, uning uslubi, obrazlar tizimi va g‘oyaviy yo‘nalishi chuqur o‘rganiladi. Shu sababli tanqid nafaqat adabiyotshunoslikning bir sohasi, balki adabiy jarayonni boshqaruvchi va yo‘naltiruvchi kuch sifatida ham namoyon bo‘ladi.

O‘zbek adabiy tanqidining shakllanish jarayoni tarixiy taraqqiyot bilan uzviy bog‘liq holda kechgan. Sharq mumtoz adabiyotida tanqidiy fikrlar tazkira janri orqali ifodalangan. Xususan, Alisher Navoiy tomonidan yaratilgan “Majolis un-nafois” asarida shoirlar ijodi haqida berilgan baholar, ularning badiiy mahoratini

tahlil qilish elementlari tanqidiy tafakkurning dastlabki ko‘rinishlarini tashkil etadi^[1]. Bu asarda adabiy baholash mezonlari, ijodkor shaxsiga berilgan ta’riflar va estetik qarashlar keyingi tanqidiy maktablar uchun muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qilgan.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida o‘zbek adabiy tanqidi yangi bosqichga ko‘tarildi. Jadidchilik harakati bilan bog‘liq holda adabiy jarayonni yangicha talqin qilishga ehtiyoj paydo bo‘ldi. Abdulla Qodiriy, Cho‘lpon va Fitrat kabi ijodkorlar o‘z maqolalarida adabiyotning ijtimoiy vazifasi, milliy ongni shakllantirishdagi roli va estetik mezonlar haqida aniq fikrlar bildirdilar. Bu davr tanqidida badiiy asarni baholash bilan birga, uning jamiyat hayotiga ta’siri ham asosiy mezon sifatida qaraldi. Tanqidiy maqolalar matbuot orqali keng tarqalib, adabiy muhitni shakllantirishga xizmat qildi.

XX asr davomida o‘zbek adabiy tanqidi ilmiy tizimga ega bo‘lib bordi. Ayniqsa, sovet davrida adabiy tanqid metodologiyasi shakllandi, adabiy asarlarni tahlil qilishda tarixiylik, g‘oyaviylik va badiiylik mezonlari asos qilib olindi. Oybek, G‘afur G‘ulom, Izzat Sulton, Matyoqub Qo‘shjonov kabi adabiyotshunoslar tanqidiy tafakkurni rivojlantirishga katta hissa qo‘shdilar. Ularning ilmiy ishlari orqali adabiy jarayon tizimli ravishda o‘rganildi, yozuvchilar ijodi kompleks tahlil qilindi.

O‘zbek adabiy tanqidini o‘rganishda antologiyalar alohida ahamiyat kasb etadi. Antologiyalar tanqidiy maqolalar, sharhlar va ilmiy tahlillarni jamlab, ularni yagona tizimga soladi. “O‘zbek adiblari”, “Farg‘ona adiblari” kabi to‘plamlar orqali turli davrlardagi adabiy qarashlar bir joyga jamlangan va ular o‘zaro qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi. Shu jihatdan antologiyalar adabiy tanqid tarixini o‘rganishda muhim manba sifatida xizmat qiladi.

Adabiy tanqidning rivojlanishi faqat tarixiy jarayon bilan cheklanmaydi, balki nazariy yondashuvlarning takomillashuvi bilan ham bog‘liqdir. Zamonaviy

adabiyotshunoslikda estetik tahlil, struktural yondashuv, tarixiy-kontekstual tahlil kabi metodlar keng qo'llanilmoqda. Bu metodlar orqali adabiy asarlarning ichki tuzilishi, mazmuni va g'oyaviy yo'nalishi yanada chuqurroq o'rganiladi. Tanqidiy tafakkur rivoji adabiy jarayonni anglash va baholash imkoniyatlarini kengaytiradi.

Shu asosda o'zbek adabiy tanqidi va uning antologiyalarda aks etishi milliy adabiyot tarixini tizimli o'rganish, tanqidiy merosni ilmiy asosda tahlil qilish va zamonaviy adabiyotshunoslikni rivojlantirishda muhim ilmiy yo'nalish hisoblanadi. Bu yo'nalish orqali adabiy jarayonning uzluksizligi, tarixiy izchilligi va estetik qadriyatlari chuqur anglanadi.

O'zbek adabiy tanqidining tarixiy bosqichlari.

O'zbek adabiy tanqidi tarixiy taraqqiyot jarayonida bir necha muhim bosqichlarni bosib o'tgan. Har bir bosqichda tanqidiy tafakkur mazmuni, metodlari va vazifalari o'zgarib, boyib borgan.

Mumtoz adabiyot davrida tanqidiy fikrlar ko'proq tazkira va sharhlar orqali ifodalangan. Alisher Navoiy yaratgan "Majolis un-nafois" asari nafaqat adabiy-biografik manba, balki tanqidiy baholash mezonlarini o'zida mujassam etgan asar sifatida ahamiyatlidir[1]. Unda shoirlarning iste'dodi, uslubi va badiiy mahorati aniq mezonlar asosida tahlil qilingan. Bu esa o'zbek adabiy tanqidining dastlabki nazariy asoslarini shakllantirgan.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida jadidchilik harakati ta'sirida adabiy tanqid yangi bosqichga o'tdi. Bu davrda tanqid ijtimoiy va ma'rifiy vazifani ham bajara boshladi. Abdulla Qodiriy, Cho'lpon va Fitratning tanqidiy maqolalari adabiyotning milliy uyg'onishdagi rolini asoslab berdi[2]. Tanqidiy fikrlar orqali asarlarning g'oyaviy yo'nalishi, jamiyat hayotiga ta'siri va estetik qiymati keng yoritildi.

XX asrning o'rtalariga kelib, o'zbek adabiy tanqidi ilmiy tizimga ega bo'ldi. Bu davrda tanqidiy tahlil metodlari aniq shakllandi, adabiy asarlarni baholashda

nazariy yondashuvlar kuchaydi. Oybek, G‘afur G‘ulom, Izzat Sulton kabi adabiyotshunoslar tanqidiy tafakkurni rivojlantirishda muhim rol o‘ynadilar[3]. Ularning ilmiy ishlari orqali adabiy jarayon kompleks tarzda o‘rganildi.

Antologiyalar va tanqidiy meros.

O‘zbek adabiy tanqidining rivojlanishida antologiyalar muhim o‘rin tutadi. Antologiyalar turli davrlarda yaratilgan tanqidiy maqolalar, sharhlar va ilmiy izlanishlarni bir joyga jamlab, ularni tizimli o‘rganish imkonini beradi.

“Majolis un-nafois” mumtoz davr tanqidiy qarashlarini ifodalovchi muhim manba hisoblanadi. Bu asarda adabiy baholash mezonlari aniq ifodalangan va shoirlarning ijodi tahliliy yondashuv asosida yoritilgan[4]. Keyingi davrlarda yaratilgan “O‘zbek adiblari” antologiyasi esa XIX–XX asr adabiy jarayonini qamrab olib, tanqidiy fikrlarning rivojlanishini ko‘rsatib beradi[5].

Antologiyalar orqali tanqidiy merosni qiyosiy o‘rganish imkoniyati paydo bo‘ladi. Turli davrlarda yozilgan maqolalarni solishtirish orqali adabiy qarashlarning evolyutsiyasi aniqlanadi. Shu bilan birga, antologiyalar adabiyotshunoslikda ilmiy tadqiqotlar olib borish uchun mustahkam manba vazifasini bajaradi.

Tanqidiy metodlar va yondashuvlar.

O‘zbek adabiy tanqidida bir necha asosiy metodlar shakllangan bo‘lib, ular adabiy asarlarni chuqur tahlil qilish imkonini beradi.

Estetik tahlil metodida asarning badiiy tuzilishi, obrazlar tizimi va uslubi o‘rganiladi. Cho‘lpon she‘riyatini tahlil qilishda uning lirizmi, obrazlilik darajasi va milliy ruhiyati asosiy mezon sifatida ko‘riladi[6]. Bu metod asarning san‘at asari sifatidagi qiymatini aniqlashga xizmat qiladi.

Ijtimoiy-konseptual yondashuv adabiy asarning jamiyat bilan bog‘liqligini tahlil qiladi. Oybekning asarlari misolida bu metod orqali tarixiy jarayonlar, ijtimoiy muammolar va inson taqdiri o‘rtasidagi bog‘liqlik ochib beriladi[7].

Tarixiy-kontekstual metod esa asarni yaratilgan davr bilan bog‘lab o‘rganadi. Bu yondashuv orqali adabiy jarayonning tarixiy izchilligi va rivojlanish bosqichlari aniqlanadi. Antologiyalarda aynan shu metod keng qo‘llanilib, adabiy merosni tizimli o‘rganishga imkon beradi[8].

Tanqidiy tafakkur va zamonaviy yo‘nalishlar.

Zamonaviy o‘zbek adabiy tanqidida yangi yondashuvlar shakllanmoqda. Strukturalizm, semiotika va intertekstual tahlil kabi metodlar adabiy asarlarni yangi nuqtai nazardan o‘rganishga imkon bermoqda. Bu yondashuvlar orqali matnning ichki tuzilishi, ramziy ma’nolari va boshqa matnlar bilan aloqalari aniqlanadi.[9]

Zamonaviy tanqidiy tafakkur an’anaviy metodlarni inkor etmaydi, balki ularni boyitadi. Natijada adabiy asarlarni ko‘p qirrali tahlil qilish imkoniyati paydo bo‘ladi. Bu esa o‘zbek adabiyotshunosligining rivojlanishiga xizmat qiladi va tanqidiy fikrning yangi bosqichga ko‘tarilishiga olib keladi.[10]

Xulosa:

O‘zbek adabiy tanqidi milliy adabiyot taraqqiyotining ajralmas qismi sifatida shakllangan va rivojlangan ilmiy yo‘nalish hisoblanadi. Tanqidiy tafakkur adabiy jarayonni chuqur anglash, badiiy asarlarni estetik va g‘oyaviy jihatdan baholash, yozuvchi ijodini tizimli o‘rganish imkonini yaratadi. Mumtoz davrdagi tazkira an’analaridan boshlab, jadidchilik davri va keyingi bosqichlargacha tanqidiy fikr izchil taraqqiy etib, har bir davrda o‘ziga xos metodologik xususiyatlarga ega bo‘lib borgan.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida yuzaga kelgan tanqidiy qarashlar milliy adabiyotning yangi bosqichga ko'tarilishiga xizmat qildi. Abdulla Qodiriy, Cho'lpon va Fitrat tomonidan ilgari surilgan fikrlar adabiy jarayonni yangicha talqin qilish, badiiy mezonlarni aniqlash va milliy ongni shakllantirishda muhim rol o'ynadi. Keyingi davrda esa tanqid ilmiy asosga ega bo'lib, adabiyotshunoslikning mustaqil sohasi sifatida shakllandi.

XX asr davomida yaratilgan ilmiy tadqiqotlar va tanqidiy maqolalar o'zbek adabiy tanqidining nazariy poydevorini mustahkamladi. Oybek, G'afur G'ulom, Izzat Sulton kabi adabiyotshunoslar tomonidan amalga oshirilgan tahlillar adabiy asarlarni kompleks o'rganish, ularning badiiy va ijtimoiy mohiyatini ochib berishga xizmat qildi. Bu jarayonda tanqidiy metodlar boyidi, estetik, tarixiy va ijtimoiy yondashuvlar uyg'unlashdi.

Antologiyalar o'zbek adabiy tanqidining rivojlanishida alohida ahamiyatga ega bo'lib, ular orqali turli davrlardagi tanqidiy qarashlar tizimlashtirildi. "Majolis un-nafois", "O'zbek adiblari", "Farg'ona adiblari" kabi to'plamlar tanqidiy merosni birlashtirib, adabiy jarayonni tarixiy izchillikda o'rganish imkonini beradi. Antologiyalar adabiy tanqidni faqat nazariy jihatdan emas, balki amaliy jihatdan ham o'rganishga xizmat qiluvchi muhim manba hisoblanadi.

Zamonaviy o'zbek adabiy tanqidi yangi ilmiy yondashuvlar bilan boyib bormoqda. Struktural, semiotik va intertekstual metodlar orqali adabiy asarlar chuqurroq tahlil qilinmoqda, matnning ichki tuzilishi va ma'no qatlamlari kengroq ochib berilmoqda. Bu esa tanqidiy tafakkurning yangi bosqichga ko'tarilganligini ko'rsatadi.

Natijada o'zbek adabiy tanqidi adabiyotshunoslikning muhim yo'nalishi sifatida milliy adabiyotning rivojlanishiga xizmat qiladi. Tanqidiy merosni o'rganish, uni tizimlashtirish va ilmiy asosda tahlil qilish orqali adabiy jarayonning chuqur mohiyatini anglash imkoniyati kengayadi. Shu jihatdan adabiy tanqid va

uning antologiyalarda aks etishi milliy adabiyot tarixini o'rganishda muhim ilmiy manba sifatida ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Navoiy, A. "Majolis un-nafois". Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 1959.
- 2.Qodiriy, A. "Tanlangan asarlar". Toshkent, 1985.
- 3.Cho'lpon. "Adabiy-tanqidiy maqolalar". Toshkent, 1994.
- 4.Fitrat, A. "Tanlangan asarlar". Toshkent, 2000.
- 5.Oybek. "Adabiy maqolalar va tadqiqotlar". Toshkent, 1968.
- 6.G'afur G'ulom. "Asarlar to'plami". Toshkent, 1976.
- 7.Sulton, I. "Adabiyot nazariyasi". Toshkent, 1972.
- 8."O'zbek adiblari" (antologiya). Toshkent, 1980.
- 9."Farg'ona adiblari" (antologiya). Farg'ona, 1975.
- 10.Qo'shjonov, M. "O'zbek adabiy tanqidi tarixi". Toshkent, 1998.